

МОРАЛЬНІСНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Стаття присвячена актуалізації моральнісної природи соціальної пам'яті, її вибірковості, механізмів формування і функціонування. Простежується взаємозв'язок соціальної та історичної пам'яті, аналізуються проблеми соціальної амнезії.

Ключові слова: соціальна пам'ять, історична пам'ять, соціальна амнезія.

Соціальна пам'ять є способом існування будь-якого суспільства, бо процес накопичення, збереження й трансляції матеріальних і духовних цінностей є невід'ємною складовою життєдіяльності людей. Пам'ять не є пасивною системою, що тільки фіксує події і факти. За своєю природою вона поліфункціональна, постає джерелом життєздатності, умовою самодостатності соціального організму. Це означає, що соціальна пам'ять є сферою колосальної інтелектуальної і духовної роботи, яка, врешті-решт, вирішує питання про те, яким бути суспільству в перспективі, а також який його потенціал.

Вивчення становлення й розвитку соціальної пам'яті сягає своїми коріннями в загальний аналіз *історичної свідомості*. У філософії проблема соціальної пам'яті спочатку була заявлена в прихованому вигляді. Платон і Арістотель підкреслювали позаіндивідуальний характер пам'яті, апелюючи при цьому до зовнішніх джерел запам'ятовування та актуалізації спогадів. Августин розкривав зв'язок пам'яті з часом, акцентуючи увагу на їх протилежній спрямованості.

Д.Локк висував припущення, що саме спогади є основою як особистої, так і соціальної ідентичності, що дозволяє розглядати пам'ять не тільки як здатність людської свідомості, але і як важливий елемент духовного життя суспільства. А.Бергсон розрізняв існування двох типів пам'яті – звички і мимовільного спомину, з чого виводив таку важливу функцію пам'яті, як забезпечення існування минулого в теперішньому часі, роблячи тим самим крок до розуміння важливості спогадів для нормального функціонування суспільства і людини в теперішньому часі.

У цілому, процеси соціальної пам'яті представлені в працях Платона, Аврелія Августина, Т.Аквінського, Миколи Кузанського, П.Рікера, а також у дослідженнях психологів: А.Н.Леонтьєва, Л.С.Виготського, Л.Леві-Брюля, Ж.Піаже.

Проблема соціальної пам'яті охоплює вельми широке коло досліджень, у межах яких розглядаються окремі аспекти цієї теми. Вона була об'єктом різних дисциплінарних досліджень, що наклало відбиток на специфіку її розуміння в сучасних гуманітарних науках, зумовивши різноманіття підходів і способів вивчення. Комплексне дослідження соціокультурної детермінації пам'яті стало можливим тільки в першій половині ХХ століття і втілювалось у виникненні терміна "соціальна пам'ять".

Дослідники звернулися до вивчення механізмів формування і функціонування соціальної пам'яті, спираючись на теоретичні положення, концептуальний апарат і методологічний інструментарій досліджень історичної і культурної пам'яті, розроблений у суміжних дисциплінах і широко представлений у новітній соціально-гуманітарній науковій літературі протягом усього ХХ сторіччя.

Для вищезазначеного дослідження неоціниму допомогу надали праці зарубіжних і вітчизняних філософів: твори В.С.Баруліна, С.С.Батеніна, М.О.Бердяєва, П.А.Гайденко, А.В.Гулиги.

Формування соціальної пам'яті зумовлено становленням соціокультурної і соціальної спадкоємності суб'єкта. Цей аспект став предметом вивчення Л.П.Буєвої. Зв'язок духовності і пам'яті прослідковується в працях М.С.Каган, П.П.Сімонова.

Проте проблема моральнісної та історичної детермінації соціальної пам'яті в літературі не стала предметом окремого дослідження; відсутнє систематичне вивчення цього феномена, а тим часом вона виступає важливим регулятором балансу відтворення, збереження і трансляції пам'яті в масовій та індивідуальній свідомості.

Соціальна пам'ять поліфункціональна, вона виконує гуманістичну, соціально-пізнавальну, суспільно-перетворюючу, світоглядно-аксіологічну, інтеграційну, комунікативну,

освітньо-виховну і соціально-наступну функції. Звідси закономірно випливає, що вона є формою гуманітарної культури, яка зберігає, передає і відтворює позитивний соціальний досвід.

Дослідження природи соціальної пам'яті дозволяє безпосередньо наблизитися до вирішення проблеми відчуження людини від її духовної, моральної сутності.

Проте слід зазначити, що, незважаючи на велику кількість пов'язаного з проблемою матеріалу, сама по собі проблема концептуалізації соціальної пам'яті не вирішена й залишається багато в чому "білою плямою". Не знайшли достатнього висвітлення в літературі суть, статус, структура соціальної пам'яті, а також мало вивчені її окремі етичні, естетичні, релігійні та історичні модуси. Адже сферу соціального знання визначають безліч чинників, таких, як інтерес, ідеологія, вибірковість людської пам'яті, час, простір тощо.

Простежимо історичні й моральнісні підстави соціальної пам'яті. Сама історія в цьому плані постає як етичний вибір людини, суспільства. У формуванні соціальної пам'яті включені механізми етичної й естетичної освіти, морального вдосконалення людини, які покликані, до деякої міри, виробити світоглядні підстави для адекватного віддзеркалення історичного минулого в свідомості суб'єкта.

До найважливіших функцій соціальної пам'яті належать: фіксація, систематизація, збереження і передача суспільно значущої інформації.

У сучасному суспільстві відсутня чітка детермінація майбутнього історичним минулим. Минуле значною мірою позбавляється своєї історичності. І це зумовлено тим, що в повсякденному житті людей превалює емпірична і прагматична домінанта, чревата забуттям соціального досвіду попередніх поколінь.

Сучасний соціальний простір і час вирізняються багато в чому нестійкістю й непередбачуваністю. В умовах збільшеної крихкості соціального буття на перший план виступає здатність рефлексії людей зберігати й реконструювати образи історичного минулого. Коли ми доволно віддаємося своїм думкам, то згадуємо що-небудь з минулого, проте це не є обов'язково прояв тільки пам'яті. Остання є сукупністю дій, що робляться суб'єктом із ціннісно-символічної реконструкції минулого в теперішньому часі, що сприяє збереженню й передачі соціокультурного досвіду, залученню його до соціальної комунікації.

Дві пам'яті (колективна та індивідуальна) часто проникають одна в одну; зокрема, індивідуальна пам'ять може спертися на спомин колективної, щоб підтвердити або уточнити той чи інший спогад, або навіть щоб заповнити деякі пропуски, знову зануритися в неї, на короткий час злитися з нею. Проте вона розгортається власними шляхами, і весь цей зовнішній внесок поступово засвоюється і вбудовується в неї. Колективна пам'ять обертається навкруг індивідуальної пам'яті, але не зміщується з нею. Вона розвивається за власними законами. І навіть якщо в неї проникають і деякі індивідуальні спогади, вони видозмінюються, як тільки поміщаються в ціле, яке вже не є свідомістю особи. Зафіксовані колективною пам'яттю образи подій у формі різних культурних стереотипів, символів, міфів виступають як інтерпретаційні моделі, що дозволяють індивіду і соціальній групі орієнтуватися у світі і в конкретних ситуаціях. Таким чином, існують підстави розрізняти дві пам'яті, одну з яких можна назвати внутрішньою, а іншу – зовнішньою, або першу особистісною, а другу – соціальною. Кажучи ще точніше, це – автобіографічна пам'ять й історична пам'ять.

У смисловому аспекті соціальна пам'ять постає інтерсуб'єктивною, у нерозривному зв'язку об'єктивного й особистого, що зумовлює здійснення загальнозначущого через життєдіяльність індивіда, смисложиттєвий пошук окремого носія соціальної пам'яті як складової універсуму людського буття.

Якщо раніше пам'ять була спрямована виключно на відтворення минулого, то тепер вона зв'язується з актуалізацією теперішнього часу й майбутнього у свідомості людини. Це пов'язано, перш за все, з переосмисленням статусу суб'єкта й переоцінкою його значення в соціальних процесах.

Пам'ять, як інструмент пізнання традиційної культури і як сховище її сутнісного змісту, багато в чому не задіяна сучасною людиною, яка вважає за краще керуватися, в основному, прагматичними й емпіричними мотивами в життєдіяльності.

У стані розпаду зв'язку часів люди часто не знають, що саме взяти з минулого, що адресувати майбутньому, на які саме зразки поведінки й діяльності орієнтуватися. Суспільство вступає в смугу духовної кризи, і жити в такій ситуації, коли зруйновані старі універсалії, а нові ще не виникли, складно. У такі епохи людина починає задавати питання: що таке справедливість, що таке добро і зло. Постановка таких питань – перший крок до цілісного сприйняття дійсності.

Якщо при цьому розвивається тільки технічний розум, а моральна воля залишається в зневазі, то виникає готовність мислити в абсолютній пустці, у вакуумі, позбавленому позитивної перспективи. Усе наше мислення, що припускає етичну оцінку, повинне мати відношення до конкретної форми діяльності і спілкування. Зовні діяльність пам'яті виглядає як порожня безцільна гра уяви, непродуктивна витрата сил і часу, нівелювання духовних сил людини.

Соціальна пам'ять виявляється феноменом, здатним подолати розірваність свідомості суб'єкта на окремі елементи.

Характерною рисою соціальної пам'яті є її вибірковість, спрямованість на закріплення й відтворення суспільно найбільш значущих, інтелектуально, морально і художньо розвинених структур діяльності людини.

Між моральністю і соціальною пам'яттю є багатовимірна залежність. У ряді екзистенціальних ситуацій для людини виявляється морально виправданим стан забуття. По-перше, людина не може постійно знаходитися в панорамі огляду. По-друге, вона може виявитися “роздавленою” тягарем спогадів і незворотно втягнутою в минуле. У свідомості є образи, які необхідно з часом стирати. На думку Е.Тейлора, пам'ять про особу ледь зберігається тільки до третього або четвертого покоління.

Сьогодні в умовах глобалізації значно зростає соціальна відповідальність людини, підвищуються вимоги до її духовно-етичних якостей. Одна з них – дотримання внутрішнього морального обов'язку. Актуальним при цьому є питання про співвідношення особистої моралі й суспільної моральності.

Проте якщо в суспільстві домінує строгий морально-ригористичний дух, то виникає нормативна надмірність, яка є ознакою соціальної бідності й викликає неприродну напругу, послабляє соціальну пам'ять.

Пам'ять виконує функцію відбору цінностей, вона спрямована, урешті-решт, проти соціальної недуги (особистої або суспільної). Пам'ять мобілізує сили людини на боротьбу з тим, що перешкоджає життю й знищує перешкоди або пом'якшує їх дію. Тому соціальна пам'ять сприймається ще і як сила добра. Пам'ять виявляється прихованою силою, що має здатність мобілізувати моральнісне надбання минулого й теперішнього часу та зробити можливим його використання людиною. Але при цьому соціальна пам'ять є також процесом пошуку загального й одиничного в існуючому й пов'язана з переживаннями суб'єкта щодо вибору конкретного чину дії.

Соціальна пам'ять як моральна діяльність стає духовною не тоді, коли вона незалежна від природного і соціального світу, а тоді, коли вона в змозі піднятися над дійсністю зовнішнього світу, коли вона концентрує в собі потужність розуму, почування, вибудовує життя людини за законами її внутрішнього самозвеличення.

Соціальна пам'ять у діях людини визначається її знаннями, відчуттями, її здатністю трансцендентувати за межі повсякденного досвіду, який, як правило, постійно “приземляє” людину, не дає їй піднятися над дійсністю зовнішнього світу.

Природно, що при цьому далеко не всі цінності, створювані в процесі духовної діяльності людства, утілюються в життя, і далеко не всіма з них люди керуються в діях.

Той факт, що людина в соціальній пам'яті апелює і до образів минулого, і до етичного закону їх побудови, зовсім не означає, що соціальна пам'ять, як етична здатність, цілком визначається зсередини самої особи. Соціальна пам'ять – це здатність “переводити”

універсум зовнішнього буття у внутрішній світ особи на моральній основі. Соціальна пам'ять мовби сполучає образи минулого з моральними критеріями особи.

Соціальна пам'ять як форма духовної активності, безумовно, залежить від певних економічних, політичних та інших умов життя людей. Проте соціальна пам'ять тільки тоді буде духовною й моральнісною, коли вона у своїх формах характеризуватиме всю творчу силу людей, їх активність творити й змінювати суспільне життя на основі реалізації багатства неминущих загальнолюдських цінностей.

Сучасна *масова культура* багато в чому постає ворожою силою для людини, оскільки прагне нав'язати їй жорсткі стереотипи дії і мислення, відчуття, оцінки, що базуються багато в чому на раціональних і прагматичних установах. При цьому у людини неминуче виникають проблеми з виявом свого життєвого світу, спостерігається зростання її душевної напруги, відхід від творчості, від відповідальності й від осмисленого буття. Подолати даний розрив покликана, на наш погляд, соціальна пам'ять, яка в єдності своїх форм сприяє з'єднанню історичного образу з моральним законом особи.

Соціальна пам'ять виявляється там, де існування людини знаходить вираз через цілепокладання. Тільки в той момент, коли життя від своєї необхідності й "корисності" підноситься до вищих щаблів духовних цінностей, моральнісних ідеалів – тоді і реалізовуватиметься соціальна пам'ять.

Сучасне життя людини характеризується зниженням рівня духовності й активності соціальної пам'яті як її невід'ємної характеристики. З одного боку, іде неухильний процес накопичення й розвитку знань; має місце зростання загальної інформованості людей, а з іншого – ми стикаємося з небаченими раніше масштабами поширеності форм ірраціоналізму (міфологемами, марновірствами) і нівеляції свідомості людей (образи-штампи, маски-іміджі). Основною причиною такого зниження рівня соціальної пам'яті виступає розрив, що все збільшується, особистого і суспільного, природного і штучного, реального і віртуального.

Соціальна пам'ять – складне і багатокомпонентне явище (історична пам'ять народу, культурна пам'ять, політична пам'ять тощо), яке є обов'язковою умовою існування суспільства, базується на накопиченні, збереженні й трансляції соціально-значущої інформації.

Проте соціальна пам'ять не зводиться тільки до історичної пам'яті. Необхідний певний рівень соціального досвіду, щоб адекватне розуміння історичного часу стало фактом самосвідомості та саморефлексії. Виступаючи як рефлексія над подіями історії, соціальна пам'ять забезпечує стійкість соціального розвитку суб'єкта, долаючи культурно-історичний розрив минулого і теперішнього часу в суспільній свідомості і в свідомості окремої людини.

Сьогодення і майбутнє суспільства іманентно витікає із сутності минулого. Тому правильна оцінка минулого є не тільки теоретичною задачею, вона важлива і потрібна для вирішення практичних задач суспільства в плані позитивної трансляції соціального досвіду попередніх поколінь і формування ціннісних орієнтацій людей щодо власної історії і культури. Це, у свою чергу, здійснює величезний вплив на світогляд людей і на вироблення гуманістичних принципів у суспільстві.

Історична пам'ять частіше за все сприймається як вимір соціальної пам'яті (індивідуальної і колективної) – як пам'ять про історичне минуле або, вірніше, як його символічна репрезентація. Історична пам'ять – не тільки один із головних каналів передачі досвіду і відомостей про минуле, але й найважливіша складова самоідентифікації індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому, бо поживавлення образів історичного минулого, що розділяються, є таким типом пам'яті, який має особливе значення для конструювання соціальних груп у теперішньому часі.

На думку деяких дослідників, історична пам'ять мобілізується і актуалізується в складні періоди життя нації, суспільства або якої-небудь соціальної групи, коли перед ними постають нові складні завдання або створюється реальна загроза самому їх існуванню. Такі ситуації неодноразово виникали в історії кожної країни, етнічної або соціальної групи.

У зв'язку із цим привертає увагу проблема формування історичних міфів і забобонів, а також їх укорінення в масовій свідомості. Так, відомо, що учбові тексти, які використовуються в різних країнах для навчання молоді, нерідко трактують одні й ті ж історичні факти вельми по-різному, залежно від національних інтересів.

У періоди соціально-духовних криз, підйому національних рухів відбувається актуалізація історичного досвіду і знань, загострюється історична рефлексія.

Звернення до *історичної пам'яті*, соціального минулого є важливою потребою особи і суспільства, оскільки в ній зосереджений також і великий виховний потенціал. Історична пам'ять забезпечує зв'язок поколінь, їх спадкоємність, створює умови для спілкування, взаєморозуміння і певних форм співпраці людей у різних сферах соціальної діяльності. У даному разі ми хочемо навести думку Конфуція: "Той, хто, повторюючи старе, пізнає нове, може бути наставником людей" [1, с.144].

Згідно з концепцією **К.Ясперса**, історія відкрита і в минуле і майбутнє. Її не можна обмежувати ні з того, ні з іншого боку, щоб знайти тим самим замкнуту картину. Із цих позицій історія для майбутнього фактично нескінченна, як минуле, вона – відкритий для інтерпретації безмежний світ смислових відносин.

Таким чином, у соціальній пам'яті сфокусовано не тільки минуле, теперішній час, але й майбутнє людства.

На наш погляд, найбільш доцільний шлях – культивування повної, правдивої, конкретної історії не як пам'яті тільки одного народу, але і як пам'яті всіх народів. Етнічне ядро соціальної пам'яті містить певний набір етнічних параметрів, і їх застосування служить засобом самоідентифікації, демонстрації своєї приналежності до даного етносу.

Як початкова нами застосовується така дефініція в дослідженні етнічної детермінації соціальної пам'яті: складова змісту *етнососоціальної пам'яті* – це факти, сюжети, що характеризують своєрідність історичного шляху народу, сукупність культурних і матеріальних цінностей, що лежать в основі етнічної ідентифікації. Соціальна пам'ять народів часто обмежена рамками особистого досвіду різних поколінь.

Національна пам'ять завжди вибіркова, тому що тут присутній суб'єктивний чинник, тобто факти і події відтворюються через призму інтересів особи, різних соціальних груп.

Соціальний розум або ревізує соціальну пам'ять, або віртуалізує соціально-значущу інформацію. Саме йому належить вирішальне слово у формуванні відкритості або закритості етносів, толерантності людських відносин.

Необхідно відзначити, що пам'ять включає не тільки спомин і відтворення, але і **забуття**, яке має, з нашої точки зору, переважно соціальний характер.

Функціонування соціальної пам'яті неодмінно супроводжується соціальною амнезією, тобто безпам'ятністю.

Соціальна амнезія – феномен складний. Складність його полягає в тому, що він руйнує фундамент культури, її життєздатність. Після такої хвороби одні культури йдуть у небуття, інші видужують. Це доля або покарання за ігнорування закономірностей історичного, культурного розвитку. Важко сказати, чи можна вважати, що зниклі великі культури, суспільні системи були уражені недугою – соціальною амнезією. Проте історія розвитку людської культури сповнена періодами соціальної амнезії, соціальної безпам'ятності.

Соціальна амнезія ніби періодично розвантажує людину від тягара минулого. Тому соціальна амнезія і пам'ять необхідна як для здоров'я окремої людини, так і народу й культури в цілому. Ф.Ніцше писав, що історія та історичне пізнання потрібні для здоров'я нації і культури, але й надлишок історії шкодить життю. У будь-якому випадку "історія належить тому, хто живе в троякому відношенні: як істоті діяльній і прагнучій, як істоті, що охороняє і вшановує і, нарешті, як істоті, що потребує звільнення. Цій потрібності відносин відповідає потрібність положів історії, оскільки можливо розрізнати монументальний, антикварний і критичний рід історії" [1].

Соціальна амнезія виявляється в описі історії тільки в монументальному, героїчному плані, опускаючи інші слабкі, деколи ганебні її сторінки. Це, у свою чергу, веде до спотворення, фальсифікації історії.

Це, мабуть, сама негативна властивість соціальної амнезії. Окрім цього спотворення історії створює ілюзії, які примушують помилятися.

Соціальна амнезія утворюється в результаті метафізичного заперечення в суспільстві, яке відкриває двері безцеремонним і стрімким новаціям, що знищують минуле. Особливо яскраво це виявляється в галузі культури.

Існує інша історична форма соціальної амнезії, коли штучно уривається зв'язок минулого і теперішнього часу. Як красномовний приклад штучно створеної амнезії можна навести такий символічний акт в історії культури, як спалювання книг. Так, китайський імператор Цінн Шіхуанді періодично спалював книги, боячись, що небезпечні ідеї можуть перешкодити його проекту нового соціального порядку – універсальній китайській державі. Ми добре знаємо, що в Німеччині після приходу до влади нацистів були спалені тисячі книг, небезпечних для ідей націонал-соціалізму.

Існують й інші форми забуття, коли штучно уривається зв'язок минулого і теперішнього часу (наприклад, насильне нав'язування нових елементів культури ззовні). Таке переривання руйнує ціннісні орієнтації в розвитку духовності. Адже людина здійснює вибір, спираючись на наукові, міфологічні, філософські, художні підстави, які присутні в його культурному епосі. Людині властиво відчуття єдності загального потоку життя, яке зміцнюється через соціальну пам'ять, "переводячи" універсум зовнішнього буття у внутрішній всесвіт особи на етичній основі.

Звідси витікає, що соціальна амнезія виявляється там і тоді, коли відбувається розрив між минулим, теперішнім і майбутнім. Вона є властивістю соціальної пам'яті, і тому її слід вивчати так само уважно, глибоко, як і соціальну пам'ять.

Куди ж зникає пам'ять про події? Найпродуктивніша точка зору: пам'ять розчиняється в несвідомому, наповнюючи змістом архетипові структури, отже, вона потім частково виявляється в діяльності колективного несвідомого. Соціальна амнезія, якщо не перевищує допустимі норми, розуміється як позитивне явище. Суспільство може існувати, не помічаючи втрачених певних пластів пам'яті. Але в той момент, коли втрати в культурі стають відчутними і незворотними, суспільство вступає в стан кризи.

Таким чином, соціальна пам'ять є основою, на якій створюється внутрішній космос, в якому і реалізується свобода людини й долається залежність суб'єкта від тиску соціального середовища.

1. Лунь Юй. Древнекитайская философия : собрание текстов : в 2 т. / Юй Лунь. – М. : Мысль, 1972. – Т. 1. – С. 139–174 ; С. 144.

The article is devoted to the consideration of moral nature of social memory, its selectivity and means of for mind and functioning. The connection between social and historical memory is observed, the problems of social amnesia are analyzed.

Key words: social memory, historical memory, social amnesia.